

Василь ФУТАЛА,
orcid.org/ 0000-0003-2521-4710
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) vfutala@ukr.net

ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920 – 1950-х рр. В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ¹

У статті проаналізовано інтерпретації сучасних українських авторів ідеологічних засад і політичних настанов українського визвольного руху 1920 – 1950-х рр., виокремлено дві основні групи дослідників українського націоналізму – представників етнодержавницької думки і тих, хто пов'язав свою наукову діяльність із постмодерністськими теоріями і практиками, персоніфіковано внесок учених у вивчення теми та спрогнозовано шляхи подальшого її розвитку. З'ясовано, що в незалежній Україні домінують традиції національного нарративу.

Ключові слова: український визвольний рух, ідеологія, ОУН, український націоналізм, «інтегральний націоналізм».

Літ. 36.

Vasyl' FUTALA
PhD hab. (History),
Professor of the Department of History of Ukraine,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.
(Ukraine, Drohobych) vfutala@ukr.net

IDEOLOGY OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT OF THE 1920s – 1950s IN THE INTERPRETATION OF CONTEMPORARY UKRAINIAN RESEARCHERS

In the article the interpretations of the ideological principles and political directives of the Ukrainian Liberation Movement of the 1920s – 1950s suggested by of contemporary Ukrainian researchers are analyzed and, resultively, two basic groups of researchers of Ukrainian nationalism are singled out, namely, those representing the ethnical state thought and such who connected their scientific activity with theories and practices of post-modernism. The former incorporates V. Vyatrovych, Ya. Dashkevych, S. Kwit, I. Patryliak, M. Posivnych, O. Stasiuk, A. Rusnachenko and others, while the latter includes G. Kasiyanov, O. Zaitsev, L. Bondarenko etc. Whereas by 2005 the national vision of the OUN's history was beyond any competition, in the following 5 to 7 years historians, who manifest their apolitical approach in the problem's clarification, provided significant arguments in favour of its position. However, after the Euro-Maidan, in the academic domain of the independent Ukraine's historiography obtained stable canon-like grounds. Therefore, now the researches face the task to find out how the ideology of the Ukrainian Liberation Movement influenced the Ukrainian state's memorial policy and to what extent the OUN's / UPA's anticolonial discourse is detected in the formation of the Ukrainians' contemporary national self-identification. Eventually, V. Vyatrovych' proposal to make an integral analysis of the ideology of the Ukrainian Liberation Movement as a dynamic phenomenon, which was suggested ten years ago, today acquires yet a greater topicality. In the article a prediction is made that if a new complete investigation appears in the nearest future, its author will be just the aforementioned historian.

Key words: Ukrainian Liberation Movement, ideology, OUN, Ukrainian nationalism, «integral nationalism».

Ref. 36.

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом договір Ф77/80-2017 від 31.08.2017 р.

ИДЕОЛОГИЯ УКРАИНСКОГО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ 1920-х – 1950-х гг. В ИНТЕРПРЕТАЦИЯХ СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

В статье проанализированы интерпретации современных украинских авторов идеологических основ и политических установок украинского освободительного движения 1920 – 1950-х гг., выделены две основные группы исследователей украинского национализма – представителей этногосударственной мысли и тех, кто связал свою научную деятельность с постмодернистскими теориями и практиками, персонафицирован вклад ученых в изучение темы и спрогнозированы пути дальнейшего ее развития. Установлено, что в независимой Украине доминируют традиции национального нарратива.

Ключевые слова: украинское освободительное движение, идеология ОУН, украинский национализм, «интегральный национализм».

Лит. 36.

Постановка проблеми. Після здобуття Україною незалежності предметом пильної уваги вітчизняних науковців, громадськості та політиків став український визвольний рух 1920 – 1950-х рр., зокрема, його світоглядні й політичні основи діяльності. Дослідники намагаються відстежити місце і роль Української військової організації (УВО), Організації українських націоналістів (ОУН), Української повстанської армії (УПА) та Української головної визвольної ради (УГВР) у національній історії та загальносвітовому контексті. Революція гідності та війна за незалежність і соборність України вчергове надали високого ступеня важливості цій проблемі. Героїчні і трагічні події в Україні останніх років наочно підтвердили, що спадщина названих політичних структур стала вагомим складовим національної ідентичності сучасних українців.

Аналіз досліджень. Винесена у заголовок пропонованої статті проблема ще недостатньо вивчена в історіографічному аспекті, окремі її фрагменти порушили О. Зайцев [11, 22–32, 52–55], Ю. Киричук [19, 43–45], О. Стасюк [33, 6–8] та ін. Наприклад, О. Зайцев, розглянувши головні інтерпретації українського націоналізму, дійшов висновку, що низка питань заслуговують на глибше дослідження, зокрема ставлення й типологічне відношення українського інтегрального націоналізму до фашизму, співвідношення тоталітарних і визвольних елементів у націоналістичному русі, діяльність таких націоналістичних організацій, як Легія українських націоналістів, Союз української націоналістичної молоді тощо [11, 60].

Мета статті – простежити погляди сучасних українських авторів на ідеологію українського визвольного руху 1920 – 1950-х рр., виявити основні напрями й тенденції дослідження теми та передбачити шляхи подальшого її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Великий вплив на вироблення сучасного бачення українського визвольного руху справили представники української діаспори. Після 1991 р. в материковій Україні почали вільно поширюватися праці авторів націоналістичного напрямку – П. Мірчука, З. Книша, М. Лебеда, В. Мартинця, Ю. Бойка та ін. З одного боку, вони вгамовували спрагу читача на інформацію про ОУН, а з іншого – стимулювали науково-публіцистичну діяльність їхніх ідейних однодумців. Серед великого масиву літератури концептуальною спрямованістю позначені роботи Я. Дашкевича, у яких розкрито значення націоналізму для українського державотворення в історичній ретроспективі й тепер. Націоналізм, переконливо ствердив учений, « гарантом існування незалежних держав та, одночасно, останнім спасінням поневолених націй, націй, які звільняються від колоніального гноблення» [5].

Водночас завойовували популярність публікації політично нейтральних діаспорних авторів, наприклад, І. Лисяка-Рудницького. Стараннями Я. Грицака 1994 р. вийшов друком його двотом-

ник під назвою «Історичні есе». Доступними стали твори Дж. Армстронга, К. Гейза, О. Мотіла [34; 35; 36] та інших західних дослідників націоналізму, що не могло не позначитися на формуванні нової інтелектуальної атмосфери в Україні. Остання обставина істотно спричинилася до появи у другій половині 1990 – на початку 2000-х рр. низки наукових праць з історії українського націоналізму, які відзначаються новими методологічними підходами, дослідницькими техніками та оригінальними оцінками-висновками [13; 14; 16; 17; 18; 19; 22; 24; 27]. Тоді ж вийшли друком поодинокі і малопомітні публікації послідовників лівої ідеї, метою яких було лише довести «злочинну» діяльність ОУН, скомпрометувати в очах пересічного громадянина її лідерів, а не з'ясувати причини зародження та радикалізації українського націоналізму, його справжні цілі.

Автори з різними світоглядними позиціями по-різному підійшли до трактування ключових теоретико-методологічних аспектів націоналізму ОУН. Один із них – ідентифікація націоналістичної організації. Аналіз наукових положень розпочнімо з термінології. Поціновувачі диспори націоналістичної історіографії не погоджуються із запозиченою з англосовної літератури дефініцією «інтегральний націоналізм» на означення ідеології і політики ОУН. Наприклад, Я. Дашкевич уважав неправомірним її застосування щодо української реальності 40 – 50-х рр. ХХ ст. «Україна, – писав він, – досі не переживала панування націоналізму (бо тривале, дуже хистке, існування Української Держави 1941 р., проголошеної ОУН, надто короткй термін) і про його «інтегральність» на підставі агітаційно-пропагандистської літератури, твердити просто некоректно» [6, 8]. В іншій публікації вчений закидав критикам Д. Донцова «фальшиве інтерпретування текстів» видатного публіциста, «неграмотне або замовне» розуміння його творчості, перекручення терміну «чинний націоналізм», «пігмейний характер» спекуляцій з інтегральністю та тоталітаризмом [4, 9]. Відомий філософ В. Лісовий, відійшовши від трафаретних, переважно негативних оцінок націоналізму, припустив існування і «пом'якшених варіантів», які умовно можна вважати проміжними між ліберальним та інтегральним націоналізмом. Застосовуючи до українського націоналізму, представленого, на його думку, Д. Донцовим, термін «інтегральний», він розглянув його як реакцію на протидію становленню української державності, тим самим заперечивши закиди у яскраво вираженій схильності до німецької та італійської форм націоналізму [22, 80–115].

Натомість дослідники, зорієнтовані на західні концептуальні конструкції, легко сприйняли згадане поняття. Це характерно для досліджень Г. Касьянова, Я. Грицака, К. Бондаренка, С. Тарана, О. Зайцева, Ю. Киричука, певною мірою А. Кентія та ін. Значення слова «інтегральний» для них є цілком зрозумілим: такий, що поєднує частини у цілість, тобто вирізняється цілісним підходом до дійсності, свого роду універсальний. Г. Касьянов засвідчив, що «інтегральний націоналізм» виник у Франції на початку ХХ ст. і застосовувався для ідентифікації екстремального напрямку французького націоналізму, в якому змішувалися елементи тоталітаризму і монархізму. Після Другої світової війни політологи почали використовувати цю самоназву конкретного відгалуження націоналізму як родове поняття, в рамках якого об'єднувалися європейські праворадикальні тоталітаристські рухи першої третини ХХ ст. Український націоналізм у формі організованого політичного руху розвивався здебільшого саме як «інтегральний націоналізм» [14, 318].

Проте зміст терміна «інтегральний» став лише преамбулою до ширшої дискусії про місце ОУН у типології політичних рухів першої половини ХХ ст. Так, Я. Грицак і К. Бондаренко, у супереч відомій тезі І. Лисяка-Рудницького про наявність «найближчих родичів» українського націоналізму в середовищі аграрних економічно відсталих народів Східної Європи, зауважили, що «аграрний» характер «українського інтегрального націоналізму» не є серйозною причиною, щоб уважати його чимось принципово відмінним від фашизму, адже і міжвоєнна Італія, за винятком її північної частини, здебільшого була аграрним суспільством, не кажучи вже про Іспанію та Португалію, де також сформувалися політичні рухи фашистського типу. Крім того, як зазначив К. Бондаренко, український націоналізм мав багато спільного з хорватською «Усташа», але майже нічого спільного – із румунською «Залізною гвардією» [3, 207; 1, 77–78]. Та все ж Я. Грицак не схильний ідентифікувати ОУН з фашистськими рухами як такими. Організація, на його думку, стояла ближче до радикальних правих рухів [3, 207–208].

Один із провідних дослідників українського національно-визвольного руху ХХ ст. А. Кентій зазначив, що фашистські ідеї хоч і вплинули на теорію, ідеологію і практику українського націоналізму, але його не можна ототожнювати з націонал-соціалізмом і фашизмом. На думку автора, між ними була одна суттєва відмінність. Якщо два останні рухи були покликані до життя кризою демократичних інститутів і загрозою комуно-соціалістичних революцій, які, втім, не становили реальної небезпеки національно-державницьким інтересам Німеччини та Італії, то український «організований націоналізм» зародився насамперед з потреби об'єднати розпорошені сили української провідної верстви з метою продовження боротьби за відновлення української державності [16, 32–33].

Подібні погляди висловили й інші автори. Зокрема, С. Кульчицький та Ю. Киричук ствердили, що український націоналізм не був механічним пересадженням на український ґрунт чужих зразків. Він виріс на власному корені й відрізнявся від фашизму та нацизму в засадничих питаннях. Головна з цих відмінностей така: фашизм і нацизм були націоналізмом державних, панівних націй, а «український інтегральний націоналізм» – ідеологією недержавної нації, яка втратила здобуту державність, тобто, насамперед – національно-визвольним рухом, а вже потім одним із видів правототалітаризму [19, 18–20; 20, 7–18]. Поставивши на перше місце національно-державницький чин українських націоналістів, автори тим самим намагалися пояснити причини радикалізації ОУН.

Відмежувавшись від власних політичних поглядів і симпатій, Г. Касьянов представив історію формування ідеологічних основ націоналістичного руху протягом 1920 – 1930-х рр., проаналізував зміни в ідеологічних програмах різних відгалужень ОУН – «бандерівців», «мельниківців», «двійкарів», їхню політичну еволюцію [13, 11–20]. Згідно з його спостереженнями, перші програмні документи ОУН були радше маніфестом, деклараціями, аніж докладно продуманою стратегічною програмою. Деталізація і з'ясування програмно-ідеологічних питань відбувалися на сторінках націоналістичних видань. Процес ідеологічного «дозрівання» тривав аж до кінця 1930-х рр. на фоні справжнього тріумфу тоталітарних режимів і рухів у Європі, неухильного погіршення українсько-польських відносин у Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, катастрофічних для українців подій у радянській Україні. Усе це не могло не позначитися на ідеології ОУН. Ідеологічні настанови набули значно більш радикальної тональності та спрямування. При цьому еміграційна частина діячів ОУН дедалі глибше поринала в ідею корпоративізму. Натомість ідейні шукання «крайовиків» були менш систематизованими і явно несли на собі відбиток донцовського націоналізму. Водночас, Г. Касьянов зауважив: між донцовським «чинним націоналізмом» і т. зв. «організованим націоналізмом» ОУН, хоча вони й були спорідненими явищами, принаймні у 1930-ті рр., існували досить серйозні розбіжності, передовсім у тому, що «організований націоналізм» з усіма його крайнощами пропонував певну конструктивну політичну програму і риси систематизованого світогляду, політичної доктрини, а «чинний націоналізм» Д. Донцова був передусім зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми і він не дав виробленої світоглядної системи, будувався на публіцистичних посилах.

У дусі традицій національної історіографії О. Стасюк простежила еволюцію ідейно-політичних орієнтирів ОУН. Авторка довела, що, пройшовши декілька етапів, трансформаційні процеси в ідеологічній сфері розпочалися ще задовго до знаменитого у цьому плані III Великого збору ОУН СД (серпень 1943 р.). Уперше серйозна дискусія про доцільність і можливі межі світоглядних й тактичних змін в Організації розгорнулася у націоналістичній пресі в другій половині 1930-х рр., коли у зв'язку із наближенням Другої світової війни ОУН постала перед проблемою конкретних державотворчих дій. Саме в цей час у середовищі її ідеологів зародилися ідеї і концепції, які у післявоєнній стратегії українського підпілля стали пріоритетними [31, 57]. До найважливіших ідеологічних і політичних змін, декларованих оунівськими документами, віднесла такі: відмова від монопартійності та тотального контролю суспільства; проголошення ідеалом держави із демократичним устроєм та справедливим соціальним ладом; визнання ідеї спільної боротьби всіх поневолених народів Радянського Союзу проти імперіалістів Москви і Берліна як єдиноправильної революційної концепції; кардинальний перегляд стосунків із сусідніми народами та нацменшинами [31, 68–70].

Заслугую А. Русначенка є не тільки ґрунтовне дослідження офіційних документів ОУН воєнного періоду, а й публіцистики провідних українських політичних діячів [30]. У полі зору автора перебували твори Й. Позичанюка, І. Гриньоха, В. Мудрого, М. Прокопа, М. Палідовича, Я. Старуха, М. Степанюка, О. Дяківа, Д. Маївського, Я. Бусла, П. Дужого, П. Федуна та ін., у яких зроблено спробу детальніше описати державний лад у майбутній незалежній Україні та світовий порядок. Проаналізувавши погляди політичної думки українського визвольного руху на сталінізм як політичну систему, ідеологію та правлячий режим, А. Русначенко дійшов висновку, що «в осмисленні суспільно-політичного і соціально-економічного устрою, що існував на теренах України і Радянського Союзу, українська суспільно-політична думка досягла найвищого рівня, випередивши європейських філософів, політологів та й істориків повоєнного часу» [30, 83–84].

Предметом дослідження О. Лисенка став один із важливих аспектів ідеології українського націоналізму – релігійне питання та ставлення ОУН до нього [21, 29–50]. Автор слушно зауважив, що, незважаючи на зриму невідповідність ідеології націоналізму ряду християнських положень, його теоретики зверталися до релігії як до форми світосприйняття і морально-етичної системи, визнавали релігійні організації важливим чинником державотворчих процесів. Водночас дослідник навів численні випадки, коли ідеологи хибно тлумачили окремі засади християнства, поперхоно їх сприймали або зовсім ігнорували. У результаті це спричинило глибокі суперечності між християнським гуманізмом та націоналізмом ОУН [21, 34]. Проте характерний для аналізованої праці критицизм суттєво знівелоував зважений загальний висновок автора. На його думку, в умовах європейської геополітики 20 – 40-х рр. ХХ ст. боротьба ОУН за досягнення головної мети – відродження української державності – була приречена на конфліктні ситуації з Церквою й нехтування етичними принципами [21, 49].

Аналізована проблема набула більш наукового історичного інтересу після 2005 р. Саме тоді вийшли у світ фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА [26] та колективна монографія цих же вчених [25], які запропонували концептуальне бачення місця і ролі українського національно-визвольного руху 30 – 50-х рр. ХХ ст. в українській історії та дали поштовх для формування нового історіографічного дискурсу цієї проблеми. Свідченням цього є вартісна публікація В. В'ятровича [2, 125–137], в якій наголошується на необхідності цілісного аналізу ідеології українського визвольного руху як динамічного явища. Такий аналіз, на думку автора, має охопити не тільки рішення найвищих керівних органів визвольного руху, що є лише верхівкою айсберга, але й дискусії та листування між провідними членами ОУН та УПА, їхню публіцистику, вишкільні матеріали як засіб засвоєння ідеології, призначений для внутрішнього вжитку, красне письменство як засіб її широкої популяризації, фольклор як вияв її утвердження в народній свідомості. Крім того, досліджуючи ідейно-політичну платформу визвольного руху, слід звертати увагу на його кадрове наповнення на різних етапах; з одного боку, склад учасників завжди віддзеркалював актуальний зміст самої цієї платформи, а з іншого – без сумніву, визначав її наповнення. Не можна також не враховувати зовнішніх впливів на формування ідеології. Ідеологія певного руху є своєрідним імперативом для діяльності його учасників, але водночас не можна заперечити й впливу тактики, конкретних форм діяльності на її розвиток [2, 126].

В. В'ятрович визначив етапи становлення і розвитку ідеології українського визвольного руху: 1) 1920-ті рр. – період становлення націоналістичного світогляду; 2) 1929–1940 рр. – утвердження на базі цього світогляду ідеології ОУН; 3) 1940–1950-ті рр. – формування програми українського визвольного руху, представленого такими його структурами, як Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, Українська головна визвольна рада. Як слушно ствердив автор, конфлікт в ОУН 1940 р., по суті, став важливим каталізатором розвитку націоналістичної ідеології та її переходу в формат політичної програми. До того ж, розкол в Організації також серйозно позначився на авторитарних тенденціях, які довгий час домінували в націоналістичному русі. Протистояння конкретному вияву авторитаризму (в подібі «вождя» Мельника) незабаром перейшло в протистояння авторитаризмові як принципу [2, 131–132].

Заслугують на увагу й інші висновки дослідника: найважливішим чинником, який призвів до переходу програми на якісно новий рівень, стало те, що націоналістичний рух урешті перей-

шов від стадії підготовки до безпосередньої реалізації власної ідейної платформи в роки Другої світової війни. Структура визвольного руху, що суттєво розрослася, вперше зуміла вийти за межі Західної України. Факт появи УГВР – додаткового керівного органу визвольного руху поза Проводом ОУН – засвідчив, що його діячі на той момент уже чітко усвідомили: рух переріс рамки суто націоналістичного й перетворився на загальнонаціональний [2, 132–133].

Чергову спробу комплексно дослідити історію націоналістичного руху, зокрема, його ідейних витоків, передумов та факторів організаційного становлення, кристалізації ідеології у міжвоєнну добу здійснила М. Мандрик [23]. Авторка довела, що внаслідок публіцистично-політичної діяльності Д. Донцова та дискусії з приводу неї в українській публіцистиці, а також фундаторів української націоналістичної ідеології у 20 – 30-х рр. XX ст. відбулася свідомо ідентифікація «українського націоналізму» з відповідним політичним рухом та ідеологією, тобто ОУН. Проте термін «інтегральний» був використаний для означення ідейних і тактичних засад ОУН значно пізніше, спочатку в 1960-х, згодом у 1980 – 1990-х рр., у зарубіжній історіографії. Безпосередньо члени ОУН не вживали такої назви, ідентифікуючи український націоналізм як «чинний», «організований», а після 1940 р. – як «революційний». Термін «інтегральний» стосовно ОУН, вважає дослідниця, є значним перебільшенням, більше того, окремі моменти свідчать про суттєві відмінності між ідеологією ОУН та тим сенсом, який вкладався французьким мислителем Ш. Моррасом в термін «інтегральний» [23, 327–328]. На думку М. Мандрик, український націоналізм не був радикально новою ідеологією, він абсорбував у себе ідеологічні конструкції попередньої епохи і, крім того, з'явився як результат складної взаємодії і взаємопроникнення західноєвропейської політичної традиції [23, 329].

Поборники націєцентричного образу минувшини значно розширили фактографічний обсяг, що дало змогу урізноманітнити тематику досліджень, активніше здійснювати демонтаж марксистської візії українського визвольного руху та спростовувати упереджені оцінки ідеологічного обличчя ОУН у польській, єврейській та російській історіографіях. Так, М. Посівнич уперше ґрунтовно охарактеризував роль провідних націоналістичних ідеологів у формуванні воєнної доктрини та геополітичної стратегії Організації. Основою концепції створення та розвитку армії, як довів автор, став принцип вождизму, обумовлений особливостями міжнародного становища різних частин України [29, 53–83].

Науковою компетентністю та аналітичністю позначена публікація О. Стасюк, що розкриває еволюцію визвольно-революційної стратегії українського підпілля у повоєнний період. Логічним наслідком ретельно опрацьованих теоретичних розробок нової генерації ідеологів ОУН (М. Прокопа, І. Гриньоха, О. Дякова, П. Федун та ін.), а також пропагандистських оунівських документів стала чітка й зрозуміла авторська концепція. На переконання О. Стасюк, післявоєнний доробок теоретиків українського визвольного руху становить цілісну систему ідейно-політичних поглядів, що досі не втратили свого значення. Пропонуючи нові світоглядні засади боротьби за досягнення головної мети – здобуття суверенної Української держави, представляючи шляхи розв'язання економічних, соціальних та культурних питань, націоналістичні публіцисти тим самим утверджували незмінність демократичних перетворень у середовищі ОУН(б) і демонстрували значне зростання політичної культури її кадрів [32, 274–275].

Про демократизацію політичного курсу ОУН на прикладі рішень її Третього Надзвичайного Збору (серпень 1943 р.), у т. ч. з національного питання, писав також І. Патриляк у рецензії на німецькомовну монографію полоніста Ф. Брудер. Рішуче не погоджуючись із твердженням про ідентичність ОУН і фашизму, київський історик висловив раціональну думку, що «український націоналізм більш успішно можна порівнювати не з італійським фашизмом, а з сіонізмом, рухом «вільних греків», сербським рухом «Млада Босна», польськими ендеками, Внутрішньомакедонською революційною організацією тощо» [28, 305].

Здавалося б, що теоретичні розробки відомих дослідників українського націоналізму – репрезентантів постмодерністської парадигми, особливо Г. Касьянова, вичерпали питання про ідеологічні засади ОУН. Однак О. Зайцев своїми найновішими публікаціями розвіяв ці уявлення. На основі великого пласту первинних джерел, праць українських та зарубіжних авторів учений набагато ширше, ніж його попередники, показав загальноєвропейський суспільно-політичний

контекст, у якому відбувався процес становлення та розвитку українського націоналізму, кинув свіжий погляд на «чинний націоналізм» Д. Донцова як нову ідеологію, усебічно розглянув вплив фашизму на принципи, організаційні засади й політичний стиль ОУН, уніс новизну у питання про місце Організації у типології націоналістичних рухів Європи міжвоєнного двадцятиліття.

На переконання автора, «чинний націоналізм» Д. Донцова та «організований націоналізм» ОУН становили два українські різновиди загальноєвропейського явища – «інтегрального націоналізму». Відмінності між ними стосувалися не принципів питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були «культивування стихійної волі нації до життя, формування нової вольової української людини; для ОУН – ієрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію і встановити національну диктатуру» [7, 20]. Кидається в очі спроба історика дати нові типологічні визначення націоналізму. На його думку, рухи на зразок ОУН, хорватської «Усташі», Внутрішньої македонської революційної організації та ін. були особливими різновидами «інтегрального націоналізму» бездержавних націй, що мав революційний характер і ставив за головну мету здобуття власної держави. Навівши паралелі на конкретні організаційні взірці національно-визвольних рухів, автор дійшов висновку, що український націоналізм найбільше був споріднений з націоналізмом хорватським. І далі запропонував термін «ушташизм» на означення ідеології та політичної поведінки ОУН [10, 100–101]. Гадаємо, що у царині інтелектуальної історії такий зразок постановки проблеми та її розв'язання вартий уваги. Однак важко погодитися з іншим, надто претензійним, висновком: «Незалежна Держава Хорватія 1941 – 1945 рр. – добра модель того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона була створена» [10, 100]. По-перше, не можна оцінювати що-небудь із перспективи подій, які не відбулися. По-друге, реальність же була така, що українські націоналісти не ставили собі за мету добитися протекторату Третього Райху на кшталт урядів Хорватії чи Словаччини. Проголошення Акту створення Української Держави 30 червня 1941 р. відбулося без згоди німецьких властей і було демонстрацією самостійницької політики українського визвольного руху. Тобто, союз ОУН і Німеччини був ситуативним або, за висловом Ю. Киричука, це – «не ідейна, а прагматична унія» [19, 23].

Подібну думку О. Зайцев висловив в іншій публікації [8, 47–65]. Він ствердив: як радикальна ідеологія національного визволення з авторитарними тенденціями у 1930-х рр. інтегральний націоналізм ОУН набув форми революційного тоталітарного націоналізму, який прагнув охопити все українське суспільство, змобілізувати його на національну революцію і збудувати нову Українську державу на засадах націократії [8, 64]. Зауважимо, що автор ужив словосполучення «тоталітарний націоналізм» щодо українського визвольного руху значно раніше – в одній із перших своїх публікацій на цю тему [12, 101]. Із таким визначенням не погодився Г. Касьянов, на думку якого цей термін радше стосується певної державної політики, ніж діяльності бездержавної політичної організації [13, 27]. У підсумковому узагальнювальному дослідженні Ю. Зайцев уточнив свою позицію: «...український інтегральний націоналізм став тоталітарним не відразу, а з середини 1930-х років», однак «без доступу до держави та її інституцій ... не міг розкрити свого «фашистського потенціалу», залишаючись на стадії протофашизму» [11, 54, 426].

Теоретичні побудови О. Зайцева лягли в основу колективної монографії, присвяченої взаємодії націоналізму і релігії у контексті стосунків Греко-католицької церкви (ГКЦ) і українського націоналістичного руху в міжвоєнній Галичині на тлі аналогічних процесів в інших регіонах Європи [9]. У книжці випукло простежуються дві авторські ідеї, які безпосередньо стосуються предмета нашого дослідження: перша – розбудова «організованого націоналізму», прагнення його лідерів перетворити націоналізм на своєрідну світську релігію, а відтак, поставити ОУН на місце Церкви в моральній та духовній сфері і друга – соборницька роль націоналістичної організації, яка не надавала жодних преференцій для конкретних Церков чи конфесій, виступала поборником зближення основних національних церковних традицій задля об'єднання зусиль у боротьбі за державну незалежність. Не залишилося поза увагою авторів і питання про роль релігійного фактора в ідеологічному та організаційному становленні й розвитку українського націоналізму. Стверджується, що в ідеологічно-виховних та пропагандистських матеріалах оунівці широко використовували християнські зразки [9, 258–259]. Не можна не погодитися й з іншою тезою:

еволюція ідеології ОУН від праворадикальної у міжвоєнний період до правої, але більш демократичної під час Другої світової війни, відбулася в тому числі й під впливом морального авторитету духовенства ГКЦ [9, 244]. Суперечності між ГКЦ і ОУН, на думку істориків, були спричинені розбіжностями ідеологічних засад радикального націоналізму зі світоглядними та етичними основами християнської релігії, намаганням ОУН утвердити свій повний вплив на українське суспільство, осудженням Церквою терористичних дій націоналістів та різним розумінням шляхів і темпів руху до національного самовизначення [9, 249–265, 341–344].

Хоч автори й намагалися аналізувати, давати оцінки і характеристики суто в академічному полі, з нейтральних позицій (особливо це характерно для О. Зайцева), тим не менше роботу написано з католицької перспективи. Наприклад, у висновках немає вичерпної відповіді на таке питання: чи могла бути іншою лінія політичної поведінки націоналістичної організації в тогочасній геополітичній ситуації? Якби дослідникам удалося віднайти листування Є. Коновальця та А. Шептицького (яким, до речі, у спекулятивних цілях оперували радянські історики), то це значно розширило б наші уявлення про співпрацю українських націоналістів із Церквою. У праці широко застосовано поняття «інтегральний націоналізм» до українського радикального націоналізму 1920 – 1930-х рр. як усталену дефініцію. До слова буде сказано, що Г. Касьянов узав цей термін у лапках, визнаючи його як «робочий». Цей нюанс у книжці О. Зайцева, О. Бегена і В. Стефаніва відомий донцовознавець С. Квіт делікатно назвав «непорозумінням». Зокрема, він зазначив: «Термін «інтегральний націоналізм» сам по собі нічого не пояснює в організованому українському націоналізмі, маючи ще менше відношення до спадщини Д. Донцова, який цілком у постмодерністському дусі висміював будь-які нерухомі визначення». Ще гострішим і принциповішим є наступний висновок ученого: «[...] сама назва «український націоналізм» свідомо викривлюється в різний спосіб. По-перше, згідно зі штампами радянської пропаганди, націоналізм отожднюється з нацизмом. Сьогодні ними послугуються всі, хто заперечує право українців мати власну державу, історію чи навіть право на національно-визвольну боротьбу. По-друге, до цієї ж риторики наближаються багато українських «нових лівих» через нічим не вмотивоване протиставлення націоналізму як «ненависті до чужого» патріотизмові як «любові до свого», що впливає з незнання джерел. По-третє, [...] визначення «український націоналізм» уже само по собі заперечує доцільність застосування поняття «інтегральний націоналізм»» [15]. Ця думка С. Квіта є показовою для більшості дослідників українського націоналізму.

Висновки. Отже, ми розглянули два основні підходи до інтерпретації ідеології українського визвольного руху 1920 – 1950-х рр. – націєцентричний і постмодерністський. Перший репрезентують такі відомі вчені, як В. В'ятрович, Я. Дашкевич, С. Квіт, І. Патриляк, М. Посівнич, О. Стасюк, А. Русначенко, а другий – Г. Касьянов, О. Зайцев, К. Бондаренко та ін. Якщо до 2005 р. включно національна візія історії ОУН була поза конкуренцією, то в наступні 5 – 7 років її позиції суттєво підважили історики, які демонструють аполітичність у висвітленні проблеми. Однак після Євромайдану в академічному полі незалежної України національний канон історієписання став непорушним. Тому зараз перед дослідниками стоїть завдання з'ясувати, як ідеологія українського визвольного руху вплинула на українську державну політику пам'яті і якою мірою антиколоніальний дискурс ОУН/УПА позначається на формуванні сучасної національної самоідентифікації українців.

Гадаємо, що озвучена ще десять років тому В. В'ятровичем пропозиція здійснити цілісний аналіз ідеології українського визвольного руху як динамічного явища тепер набуває ще більшої актуальності. Передбачаємо, що невдовзі з'явиться нове комплексне дослідження на цю тему і його автором, найвірогідніше, стане саме цей історик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаренко К. Фашизм в Україні. До історії проблеми / К. Бондаренко // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 77–80.
2. В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр. / В. В'ятрович // Український визвольний рух. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Зб. 9. – С. 125–137.

3. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
4. Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини / Я. Дашкевич // Дмитро Донцов. Твори. В 5 т. – Львів: Кальварія, 2001. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 7–19.
5. Дашкевич Я. Комунізм, демократія, націоналізм: український варіант / Я. Дашкевич. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.universum.lviv.ua/archive/book/2001dashk_2.html
6. Дашкевич Я. Націоналізм і демократія / Я. Дашкевич // Українські проблеми. – 1994. – № 3. – С. 6–9.
7. Зайцев О. «Інтегральний націоналізм» як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху / О. Зайцев // Український визвольний рух. – Львів, 2011. – Збірник 15. – С. 5–25.
8. Зайцев О. Ідеологія і політична стратегія ОУН до 1939 року / О. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – № 22. – С. 47–65.
9. Зайцев О. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920 – 1930-ті роки) / О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів. – Львів, 2011. – 384 с.
10. Зайцев О. ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи / О. Зайцев // Укр. іст. журн. – 2012. – № 1. – С. 89–101.
11. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920 – 1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. – К.: Критика, 2013. – 488 с.
12. Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті роки) / О. Зайцев // «І»: незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 16. – С. 86–104.
13. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд / Г. Касьянов. – К.: НАН України; Інститут історії України, 2003. – 63 с.
14. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
15. Квіт С. Націоналізм і релігія / С. Квіт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kvit.ukma.kiev.ua/2011/12/націоналізм-і-релігія/>
16. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 1998. – 200 с.
17. Кентій А. В. Нариси історії організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр. / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 201 с.
18. Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920 – 1928 рр. Короткий нарис / А. В. Кентій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 81 с.
19. Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років XX століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
20. Кульчицький С. В. Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920 – 1939 рр.) // Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка / С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 7–18.
21. Лисенко О. Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині XX ст. / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 29–50.
22. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. Збірка есеїв / В. Лісовий. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 350 с.
23. Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу / М. Мандрик. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 392 с.
24. Націоналізм: Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
25. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2005. – 496 с.
26. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. 2-е стереотипне вид. – К.: Наук. думка, 2005. – 53 с.
27. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940 – 1942 роках / І. К. Патриляк; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т історії України Нац. акад. наук України. – К.: [б. в.], 2004. – 598 с.
28. Патриляк І. Спроба вмістити велику історію у малій формулі... Рецензія на: Franziska Bruder «Den Ukrainischen Staat erkempfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929 – 1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s. / І. Патриляк // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2011. – Збірник 15. – С. 295–321.
29. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929 – 1939 роках / М. Посівнич. – Львів: Видавнича фірма «Афіша», 2010. – 368 с.

30. Русначенко А. Розумно-серцем: Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років / А. Русначенко. – Київ: Вид-во «Києво-Могилянська академія», 1999. – 323 с.
31. Стасюк О. Еволюція ідейно-політичних орієнтирів ОУН / О. Стасюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 11. – Львів, 2004. – С. 56–77.
32. Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду / О. Стасюк // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 253–275.
33. Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941 – 1954 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук / спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Й. Стасюк. – Львів, 2004. – 23 с.
34. Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism. Third Edition / John A. Armstrong. – Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1990. – XVIII, 271 p.
35. Hayes Carlton J. The Historical Evolution of the Modern Nationalism / Carlton J. Hayes. – New-Jork: Macmillan, 1948. – 187 p.
36. Motyl A. J. The Turn to the right: the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919 – 1929 / Alexander J. Motyl – Boulder; New York: East European Monographs, 1980. – 212 p.

REFERENCES

- Bondarenko K. Fashyzm v Ukraini. Do istorii problemy / K. Bondarenko // Ukrainski varianty. – 1997. – № 2. – S. 77–80.
- Viatrovych V. Do problemy formuvannia ideino-prohramovykh zasad ukraïnskoho vyzvolnoho rukhu 1920-x – 1950-x rr. / V. Viatrovych // Ukrainskiy vyzvolnyi rukh. – Lviv: In-t ukraïnoznnavstva im. I. Krypiakievycha, Tsentri doslidzhen vyzvolnoho rukhu, 2007. – Zb. 9. – S. 125–137.
- Hrytsak Ya. Y. Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukraïnskoi natsii XIX – XX st. / Ya. Y. Hrytsak. – K.: Heneza, 2000. – 360 s.
- Dashkevych Ya. Dmytro Dontsov i borotba dovkola yoho spadshchyny / Ya. Dashkevych // Dmytro Dontsov. Tvory. V 5 t. – Lviv: Kalvariia, 2001. – T. 1: Heopolitychni ta ideolohichni pratsi. – S. 7–19.
- Dashkevych Ya. Komunizm, demokratsiia, natsionalizm: ukraïnskyy variant / Ya. Dashkevych. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.universum.lviv.ua/archive/book/2001dashk_2.html
- Dashkevych Ya. Natsionalizm i demokratsiia / Ya. Dashkevych // Ukrainski problemy. – 1994. – № 3. – S. 6–9.
- Zaitsev O. «Intehralnyi natsionalizm» yak teoretychna model dlia doslidzhennia ukraïnskoho natsionalistychnoho rukhu / O. Zaitsev // Ukrainskiy vyzvolnyi rukh. – Lviv, 2011. – Zbirnyk 15. – S. 5–25.
- Zaitsev O. Ideolohiia i politychna stratehiia OUN do 1939 roku / O. Zaitsev // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – 2012. – № 22. – S. 47–65.
- Zaitsev O. Natsionalizm i relihiia: Hreko-Katolytska Tserkva ta ukraïnskyy natsionalistychny rukh u Halychyni (1920 – 1930-ti roky) / O. Zaitsev, O. Behen, V. Stefaniv. – Lviv, 2011. – 384 s.
- Zaitsev O. OUN i avtorytarno-natsionalistychni rukhy mizhvoiennoi Yevropy / O. Zaitsev // Ukr. ist. zhurn. – 2012. – № 1. – S. 89–101.
- Zaitsev O. Ukrainskyy integralnyi natsionalizm (1920 – 1930-ti roky): Narysy intelektualnoi istorii / O. Zaitsev. – K.: Krytyka, 2013. – 488 s.
- Zaitsev O. Fashyzm i ukraïnskyy natsionalizm (1920 – 30-ti roky) / O. Zaitsev // «І»: nezalezhnii kulturolohichni chasopys. – 2000. – № 16. – S. 86–104.
- Kasianov H. Do pytannia pro ideolohiiu Orhanizatsii ukraïnskykh natsionalistiv (OUN). Analitychny ohliad / H. Kasianov. – K.: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, 2003. – 63 s.
- Kasianov H. Teorii natsii ta natsionalizmu: Monohrafiia / H. Kasianov. – K.: Lybid, 1999. – 352 s.
- Kvit S. Natsionalizm i relihiia / S. Kvit. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kvit.ukma.kiev.ua/2011/12/natsionalizm-i-relihiia/>
- Kentii A. V. Narysy istorii Orhanizatsii ukraïnskykh natsionalistiv (1929 – 1941 rr.) / A. V. Kentii. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – 1998. – 200 s.
- Kentii A. V. Narysy istorii orhanizatsii ukraïnskykh natsionalistiv v 1941 – 1942 rr. / A. V. Kentii. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. – 201 s.
- Kentii A. V. Ukraïnska viïskova orhanizatsiia (UVO) v 1920 – 1928 rr. Korotky narys / A. V. Kentii. – K.: In-t istorii Ukrainy NANU, 1998. – 81 s.
- Kyrychuk Yu. Ukrainskyy natsionalnyi rukh 40 – 50-x rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka / Yu. Kyrychuk. – Lviv: Dobra sprava, 2003. – 464 s.
- Kulchytskyi S. V. Ideolohiia i praktyka ukraïnskoho pravoradykalnoho rukhu u dovoïennii Polshchi (1920 – 1939 rr.) // Problema OUN-UPA. Poperednia istorychna dovidka / S. V. Kulchytskyi. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000. – S. 7–18.

21. Lysenko O. Ye. Relihiine pytannia u teorii ta praktytsi ukrainskoho natsionalizmu v pershii polovyni XX st. / O. Ye. Lysenko // Ukr. ist. zhurn. – 2000. – № 6. – S. 29–50.
22. Lisovyi V. Kultura – ideolohiia – polityka. Zbirka eseiv / V. Lisovyi. – K.: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 1997. – 350 s.
23. Mandryk M. Ukrainskyi natsionalizm: stanovlennia u mizhvoiennu dobu / M. Mandryk. – K.: Vyd-vo im. O. Telihy, 2006. – 392 s.
24. Natsionalizm: Antolohiia / Uporiadnyky Oleh Protsenko, Vasyl Lisovyi. – K.: Smoloskyp, 2000. – 872 s.
25. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armiia. Istorychni narisy. – K.: Nauk. dumka, 2005. – 496 s.
26. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armiia. Fakhovyi vysnovok robochoi hrupy istorykiv pry Uriadovii komisii z vyvchennia diialnosti OUN i UPA. 2-e stereotypne vyd. – K.: Nauk. dumka, 2005. – 53 s.
27. Patryliak I. K. Viiskova diialnist OUN (B) u 1940 – 1942 rokakh / I. K. Patryliak; Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka, In-t istorii Ukrainy Nats. akad. nauk Ukrainy. – K.: [b. v.], 2004. – 598 s.
28. Patryliak I. Sproba vmistyty velyku istoriiu u malii formuli... Retsenziia na: Franziska Bruder «Den Ukrainischen Staat erkempfen oder sterben!». Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929 – 1948. – Berlin: Metropol, 2007. – 299 s. / I. Patryliak // Ukrainskyi vyzvolnyi rukh / Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. – Lviv, 2011. – Zbirnyk 15. – S. 295–321.
29. Posivnych M. Voienno-politychna diialnist OUN v 1929 – 1939 rokakh / M. Posivnych. – Lviv: Vydavnycha firma «Afisha», 2010. – 368 s.
30. Rusnachenko A. Rozumom i sertsem: Ukrainska suspilno-politychna dumka 1940 – 1980-x rokiv / A. Rusnachenko. – Kyiv: Vyd-vo «Kyievo-Mohylianska akademiia», 1999. – 323 s.
31. Stasiuk O. Evoliutsiia ideino-politychnykh oriientyriv OUN / O. Stasiuk // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Vyp. 11. – Lviv, 2004. – S. 56–77.
32. Stasiuk O. Ideino-politychna stratehiiia OUN(b) povoiennoho periodu / O. Stasiuk // Ukrainskyi vyzvolnyi rukh / Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. – Lviv, 2006. – Zbirnyk 8. – S. 253–275.
33. Stasiuk O. Y. Vydavnycho-propahandystska diialnist OUN (1941 – 1954 rr.): avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / O. Y. Stasiuk. – Lviv, 2004. – 23 s.
34. Armstrong J.A. Ukrainian Nationalism. Third Edition / John A. Armstrong. – Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1990. – XVIII, 271 p.
35. Hayes Carlton J. The Historical Evolution of the Modern Nationalism / Carlton J. Hayes. – New-Jork: Macmillan, 1948. – 187 p.
36. Motyl A.J. The Turn to the right: the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919 – 1929 / Alexander J. Motyl – Boulder; New York: East European Monographs, 1980. – 212 p.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2017 р.